

tekst Martijn Pijnenburg

Martijn Pijnenburg is historicus en bestuurslid van Herderewich.

Verkeerde tijd, verkeerde plaats

Hoe acht Harderwijkers slachtoffer werden van de Puttense Razzia

Het grootste drama dat in de Tweede Wereldoorlog in deze regio plaatsvond, is ongetwijfeld de Puttense Razzia, die op 1 en 2 oktober 1944, nu precies 75 jaar geleden, op slechts tien kilometer van Harderwijk plaatsvond. Als vergeldingsactie voor een mislukte aanslag op een Duits militair voertuig nam de bezetter op afschuwelijke wijze wraak op de Puttense bevolking. Maar de korte afstand zorgde er ook voor dat acht Harderwijkers* slachtoffer werden. Wie waren deze Harderwijkse slachtoffers van de Puttense Razzia?

AANLEIDING

'Diep onder de indruk is de gehele bevolking van de Noord-Veluwe en een stille dreiging gaat uit van de houding der vele hier in Harderwijk gestationeerde Moënen, die nu kregeliger en woester zijn dan ooit'. De Harderwijker korpschef van politie Henk Kraaijenbrink (1907-1997) verwoordt de spanning die is ontstaan door de vergelding van de in Harderwijk gelegerde Hermann Göring-divisie op de weerloze Puttenaren. De aanleiding is een grotendeels mislukte aanslag, die kort na middernacht op 1 oktober 1944 plaatsvond op de Oldenallerbrug tussen Nijkerk en Putten. Een auto met Duitse militairen wordt er door het verzet onder vuur genomen, een oëcier komt

om, een ander wordt gegijzeld en twee korporaals weten te ontkomen. Wanneer zij hun hoofdkwartier in Harderwijk op de hoogte brengen, begint in en om Putten een massale zoektocht naar de daders. Tussen zes en acht uur 's ochtends worden alle passanten rond de Oldenallerbrug aangehouden, meegenomen en onder schot gehouden. Een van die passanten is **Jan Stoëlsen**, een 20-jarige ðetsenmaker uit de Rabbistraat, die al anderhalf jaar bij zijn grootouders in Putten ondergedoken zit. Wanneer de Duitsers hem staande houden, slaat hij op de vlucht. Hij wordt neergeschoten en zwaargewond, liggend op een ladder, naar de boerderij van zijn opa en oma gebracht om er een uur later in hun bijzijn te sterven. Jan is een van

*In totaal zijn 8 in Harderwijk woonachtige mannen slachtoffer geworden van de Puttense Razzia. Daarnaast zijn 12 in Harderwijk geboren mannen, die elders woonden, betrokken geweest bij de Razzia. In dit artikel wordt ingegaan op de inwoners van Harderwijk, die ook op het monument op de begraafplaats staan. Van de in Harderwijk geboren mannen worden korte personalia genoemd.

de eerste slachtoffers van de razzia. Het verdere verloop is jammerlijk bekend. Zo'n duizend manschappen van de Hermann Göring-divisie uit Harderwijk omsingelen het dorp, waarop de bewoners naar de Oude Kerk en de lagere school worden opgedreven. De mannen worden van de vrouwen en kinderen gescheiden en in de kerk onder schot gehouden in afwachting van hun lot. De bezetter besluit op een onmenselijke manier wraak te nemen op de bevolking van Putten. De volgende dag zullen 659 mannen tussen achttien en vijftig jaar worden gedeporteerd naar Amersfoort, van waar zij op transport worden gezet naar Duitsland, hun gewisse dood tegemoet. De vrouwen en kinderen moeten worden geëvacueerd en het dorp Putten wordt afgebrand. Maar liefst 105 woningen worden in brand gezet. *'De eerste rookwolken stijgen omhoog en de hemel begint boven het rampzalige dorp zich langzaam zwart en rood te kleuren'*, aldus Kraaijenbrink in zijn dagboek. Van de 659 gedeporteerde mannen zullen er 552 nooit meer terugkeren.

DOOR TOEVAL BEPAALD

De Harderwijkers, die slachtoffer worden van de razzia, zijn bij zuiver toeval in het dorp. *'Echt een geval "op de verkeerde tijd op de verkeerde plaats"*, aldus Bert Schiëmacher, neef van een van de slachtoffers. Zijn oom, de 27-jarige slagersknecht **Gerard Schiëmacher**, heeft hij nooit gekend. Zoals altijd gaat Gerard die zondagmorgen 1 oktober met zijn familie naar de Mis in de Catharinakerk aan het Klooster. Na thuiskomst in het huis bij de slagerij van zijn ouders aan de Luttekepoortstraat, leent hij van zijn buurmeisje Jannetje ten Hove haar ðets, waarop hij naar Putten rijdt om bij zijn verloofde Truus Kienhuis langs te gaan. Bij Sonneheerd al wordt hij door Duitse militairen aangehouden en meegenomen naar het Kerkplein. 's Avonds ziet Truus hem bij de kerk staan, wanneer zij eten brengt naar haar broer, **Wim Kienhuis**, die ook is opgepakt. Wim (34) is vertegenwoordiger en woont in de Bruggestraat. Hij is bij zijn ouders, die aan de Bosrand in Putten wonen, wanneer de Duitsers hem meenemen. Omdat zijn vader de vijftig is gepasseerd, wordt hij niet gedeporteerd.

Ook de zwagers **Cor Steijlen** (44) en **Johan Thomas** (36) zijn bij zuiver toeval in Putten, die rampzalige dag. Cor woont met zijn vrouw Jeannette en vier kinderen op de hoek van de Kampweg en de Hierdenseweg en om de hoek woont Johan met zijn zwangere vrouw Riet, zus van Jeannette, en vier kinderen aan de Stadsdenenweg. De zwagers kunnen het goed vinden. Ze zijn net als Schiffmacher en Kienhuis lid van de kleine Rooms-katholieke parochie van Harderwijk - 'alles draait om de kerk' - en zingen er in het kerkkoor. Maar ze zijn op meer fronten actief. Johan is mede-oprichter van gymnastiekvereniging Olympia en hopman bij de Pater Verbraakgroep, de Rooms-katholieke verkenners. Samen zijn Cor en Johan actief binnen de Harmonie, Cor sinds zijn jonge jaren, nu zelfs als voorzitter, met Johan als zijn adjunct. Op zondagen oefenen ze in het huis aan de Kampweg, en 's avonds kaarten ze samen, om beurten in elkaars huis. Zelfs de avondklok houdt dit niet tegen: ze kunnen door de achtertuinen van de burens ongezien bij elkaar komen. Wanneer de geallieerde invasie van Frankrijk start, is Cor opgelucht. *'Nu zal den oorlog wel snel voorbij*

Foto van de familie Schiëmacher; Gerard staat linksboven).

zijn', zegt hij zijn kinderen, niet wetende van het onheil dat hem te wachten staat.

'WE WACHTEN MORGEN WEL AF'

Op die zondag 1 oktober zijn Cor en Johan door hun zwager in Achterveld uitgenodigd om te komen zingen in een meerstemmige Mis. Ze hebben goede stemmen, en in Achterveld zijn ze een welkome aanvulling. Om half acht zouden ze op de fiets stappen, maar het is rotweer. De mannen besluiten om thuis te blijven, toch maar naar de Catharinakerk op het Klooster te gaan en de zondag thuis door te brengen. Rond kwart voor tien breekt de lucht echter open, waarop Cor besluit Johan op te halen en tenminste even bij hun schoonmoeder in Achterveld langs te gaan, die ziek is en al even geen familie uit Harderwijk meer op bezoek heeft gehad. Het is een tocht die de families regelmatig maken. Cor stapt vlug op de fiets, neemt in de haast kort afscheid van zijn vrouw en kinderen en weet Johan en Riet nog net staande te houden, omdat ze bijna op weg zijn naar de kerk. Ook Johan haalt zijn fiets op en het tweetal rijdt Harderwijk uit, op weg naar Achterveld. Geen echt afscheid, even vluchtig, want voor acht uur, wanneer de avondklok ingaat, zijn ze wel weer terug in Harderwijk. Over Ermelo, Putten en Nijkerk ben je in tweeënhalf uur in Achterveld. Als de mannen om acht uur niet thuis zijn, is er niemand die op- of omkijkt. 'Ze zullen het wel niet gehaald hebben en in Achterveld blijven, we wachten morgen wel af', denkt Jeannette. Even later staat een man aan de deur die vertelt over het drama dat zich op dat moment in Putten afspeelt, en dat ook Cor en Johan zijn opgepakt bij de Spreng. De ontreding moet groot zijn geweest. Na verloop van tijd worden de maatregelen duidelijk. Als Putten in brand staat, bekijken de kinderen Steijlen de vlammenzee, die in Harderwijk aan de horizon te zien is. Hun vader en oom worden dan al afgevoerd naar Amersfoort. Cor en Johan blijven dicht bij elkaar en bij de zwagers Gerard en Wim. Berichten, die zij naar huis sturen, worden gezamenlijk opgesteld en ondertekend. De situatie waarin **Cornelis Adolf den Hartigh** (34) zich bevindt, is even wrang. De jonge vader, begin 1941 in Harderwijk getrouwd, woont in het ouderlijk huis aan de Nassaulaan 11, waar tegenover het kantoor van de Duitse Ortskommandantur ligt. Naast het huis bevindt zich het kantoor van de Sicherheitsdienst (SD). Om te voorkomen dat hij wordt opgepakt om voor de Arbeitseinsatz naar Duitsland te worden getransporteerd, besluit

Den Hartigh onder te duiken op een adres aan de Voorthuizerstraat in het nabijgelegen Putten. Tijdens de razzia wordt ook hij opgepakt. Van de laatste twee slachtoffers is niet bekend waarom zij zich op de bewuste dag in Putten bevinden. **Lubbert van Elten** (44) werd in Putten geboren, maar woont aan de Hondegatstraat in Harderwijk. Mogelijk is hij ten tijde van de razzia op familiebezoek. Ook van **Jacobus (Joop) Klok** (30), die werkt in de rubberfabriek en woont aan de Baanweg 8, is niet bekend waarom hij in Putten is. Zijn familie woont in Harderwijk, maar mogelijk is zijn verloofde A. Brandt een Puttense.

AMERSFOORT EN VERDER

Op maandag 2 oktober vertrekken de mannen in mars naar het station van Putten, waar zij in veewagons worden geladen en naar Amersfoort worden afgevoerd. Tussen Putten en Amersfoort gooit Johan Thomas zijn persoonsbewijs uit de trein, waarop hij een boodschap schrijft: 'We zijn op weg naar A'foort. Houd je taai, hoor. 't Zal moeilijk voor je zijn, doch link zijn. Zeg de kinderen dag.'

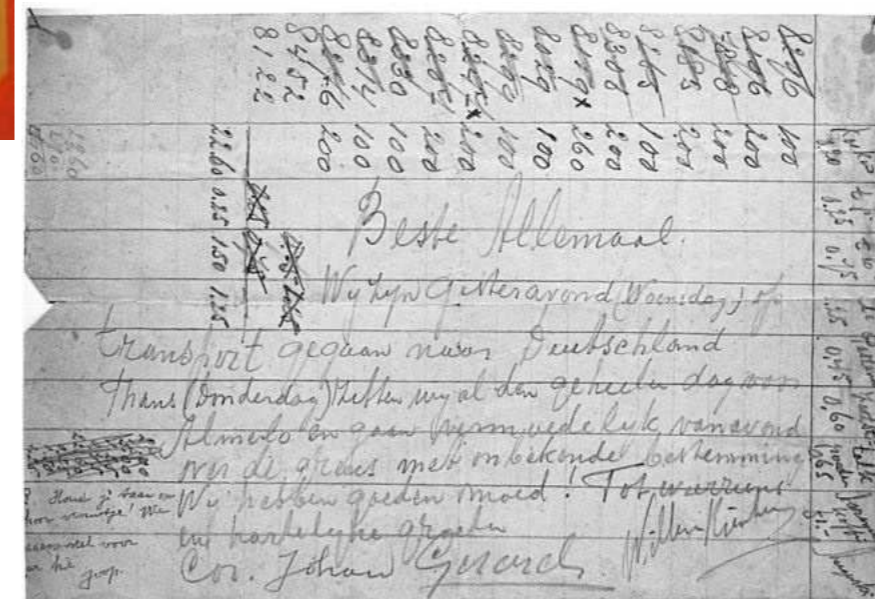
Het persoonsbewijs van Johan Thomas

Ook zijn zwager Cor Steijlen schrijft een boodschap op de kaart. 'Lieve vrouw en kinderen, het noodlottig nieuws zal je al wel bereikt hebben. 't Is verschrikkelijk. We zullen eraan moeten wat er van te maken. Veel liefs aan allen, Cor.' In Kamp Amersfoort verblijven de mannen maar kort. Vader en moeder Schiëmacher reizen tevergeefs naar Amersfoort af om te proberen hun zoon vrij te krijgen. Broer Fridus Steijlen, kleermaker in Harderwijk, probeert de NSB-burgemeester van Harderwijk te overtuigen zijn broer Cor en de andere Harderwijkers vrij te krijgen, maar de burgemeester ziet de zin er niet van in. Hij vraagt Steijlen schouderophalend wie er dan voor de postzegel gaat betalen. Op 11 oktober 1944 vindt het grootste transport

De tocht in Amersfoort van het station naar Kamp Amersfoort

ooit vanaf Kamp Amersfoort naar Duitsland plaats. 1441 gevangenen worden van het kamp naar het station gevoerd, waaronder de 601 mannen uit Putten. Vanaf Amersfoort vertrekt het transport naar Almelo, waar de vier katholieken Thomas, Steijlen, Schiëmacher en Kienhuis een gezamenlijk bericht naar huis sturen op een kruidenierszakje. Joop Klok mag in de marge ook een bericht plaatsen aan zijn verloofde.

De brief die de vier Harderwijkers mannen in Almelo uit de trein gooiden

'Beste allemaal,
Wij zijn gisteravond (woensdag) op transport gegaan naar Duitsland. Thans (donderdag) zitten wij al den geheelen dag in Almelo en gaan vermoedelijk vandaar over de grens met onbekende bestemming. Wij hebben goeden moed! Tot weerzien en hartelijke groeten
Cor, Johan, Gerard, Willem Kienhuis – Laat je er niet onder krijgen, liefste!

NEUENGAMME

's Avonds wordt de tocht hervat naar Neuengamme bij Hamburg, waar het transport in het holst van de nacht aankomt. De mannen uit Putten worden daar van elkaar gescheiden, en zullen de tijd erna naar verschillende buitenkampen van Neuengamme worden overgebracht. Lubbert van Elten overlijdt als eerste Harderwijker, op 27 november in Bergen-Belsen, waar veelal zieke en arbeidsongeschikte gevangenen uit andere kampen worden ondergebracht. Andere mannen worden naar Husum op transport gesteld, waar zij onder erbarmelijke omstandigheden in de winter tankvallen moeten graven en andere verdedigingswerken moeten aanleggen tegen de oprukkende geallieerden. Eind oktober volgt een tweede transport naar Ladelund, waar de omstandigheden misschien nog wel slechter zijn. Gerard Schiëmacher en Joop Klok worden van Husum naar Ladelund gebracht, waar zij respectievelijk op 1 en 12 december aan dysenterie overlijden. Vrijwel gelijktijdig overlijdt Cornelis Adolf den Hartigh in het buitenkamp Versen; op 8 december, aan diarree. Wim Kienhuis zou op 6 januari 1945 aan een hartstilstand overlijden in Dalum, waar eveneens aan verdedigingswerken wordt gebouwd.

1945

Vijf van de zeven gedeporteerde Harderwijkers sterven eind 1944 of de eerste dagen van 1945. Twee zouden langer overleven in een strijd tegen de elementen, ziekte en honger. In de begindagen van 1945 wordt het de Duitsers heet onder de voeten. Vanuit het oosten rukt de Sovjetunie op, vanuit het westen komen de Amerikanen, Britten en Canadezen steeds dichterbij, ook bij de concentratiekampen. De SS wil de sporen naar de kampen en de Holocaust laten verdwijnen. Hierop worden de zogenaamde dodenmarsen bedacht. De ernstig verzwakte gevangenen worden verplaatst naar andere kampen, die verder van de frontlinie af liggen. Hiervoor moeten zij tientallen

Van boven naar beneden: Jan Stoffelsen, Gerard Schiffmacher, Wim Kienhuis, Cor Steijlen, Johan Thomas, Cornelis Adolf den Hartigh, Lubbert van Elten, Jacobus Klok.

kilometers lopen naar treinstations, waarna ze – midden in de winter – zonder voedsel of drinken worden getransporteerd in goederenwagons of open kolenwagons. Velen bezwijken bij de marsen en worden ter plekke geëxecuteerd. De kampen worden door de marsen ook steeds voller, de hygiëne en voedselsituatie – die al abominabel waren – verslechteren. Dezelfde hoeveelheid ruimte, bedden, sanitair en voedsel moeten gedeeld worden met wel dertig keer zoveel gevangenen. Ziekten als de tyfus en dysenterie breken uit en in de eerste twee maanden van 1945 schiet het sterftcijfer in de kampen omhoog. Johan Thomas en Cor Steijlen blijven bij elkaar. Omdat hij van beroep kleermaker is – met zijn broer Fridus heeft hij een militaire kleermakerij aan de Donkerstraat – wordt Cor Steijlen door de Duitsers ingezet als kleermaker in de kampen. Hij hoeft het zware lichamelijke werk in de tankgraven en andere verdedigingswerken dus niet uit te voeren, in tegenstelling tot veel anderen. Het brood, dat hij dagelijks ontvangt, spaart hij op en geeft hij aan zijn zwager, die wel buiten het zware handwerk moet uitvoeren. Het kan een reden zijn dat beiden een langere periode in de kampen hebben overleefd. Op 6 januari vertrekken Cor en Johan van Neuengamme naar Versen, een buitenkamp, waar gevangenen ook aan verdedigingswerken aan het werk worden gezet. Van 5 tot 8 april verblijft Thomas in Neuengamme, mogelijk is Steijlen dan in Husum en Ladelund. Vanaf 8 of 12 april wordt Neuengamme ontruimd, waarbij gevangenen via Bremervörde naar Sandbostel worden gebracht. Op weg naar Sandbostel overlijdt Johan Thomas, uitgeput, op 15 april 1945. Zijn zwager Cor Steijlen komt nog aan in het kamp Sandbostel, maakt op 29 april 1945 de bevrijding van het kamp door de Britten mee, waarna hij vermoedelijk wordt overgebracht naar een Brits hospitaal. Op 7 mei tekenen de Duitse troepen de onvoorwaardelijke overgave van alle Duitse strijdkrachten. Steijlens voorspelling komt uit: ‘Den oorlog’ is voorbij. Maar op 16 mei overlijdt hij in Sandbostel alsnog aan alle ontberingen die hij tijdens het laatste oorlogsjaar heeft moeten doorstaan.

NA DE OORLOG

De nabestaanden van de razziaslachtoffers blijven lange tijd in onzekerheid achter. Nederland is bevrijd, maar over het lot van hun naasten krijgen zij geen uitsluitsel. In augustus 1948 krijgt de familie Thomas een bericht van vermoedelijk overlijden

van het Rode Kruis, vijf jaar later gevolgd door een brief van de Nederlandse Staat. Voor de nabestaanden is het ‘een bevestiging van een zeer bang vermoeden’, zoals broer de broer van Gerard, Henk Schiffmacher, het in zijn dagboek verwoordt. Groot is de verslagenheid bij de families die het betreft, en de lokale gemeenschap, waar de mannen een eigen plek innamen. De mannen krijgen allen een rustplaats. Jan Stoffelsen wordt in Harderwijk begraven kort na de Razzia. Enkele slachtoffers, die in Duitse kampen overleden, krijgen een eigen graf op een Nederlands ereveld (Den Hartigh, Steijlen), anderen worden gecremeerd of begraven in een massagraf in een van de kampen (Van Elten, Kienhuis, Klok, Schiffmacher, Thomas). De weduwen van Cor Steijlen en Johan Thomas nemen beiden kostgangers in huis, die zorgen voor een inkomen voor de ontvaderde gezinnen. Pas jaren na de oorlog krijgen de achtergebleven vrouwen een oorlogspensioen, waarmee in levensonderhoud kan worden voorzien. Tot 1964 worden kinderen uit de gezinnen ook ondersteund uit de Stichting Puttens Jeugd, die financiële hulp verleent voor scholing na de lagere school. De zussen Steijlen-Rijke en Thomas-Rijke pakken hun leven ondanks alles op, zorgen voor hun gezinnen en spelen een maatschappelijke rol van betekenis in Harderwijk. Riet Thomas-Rijke krijgt in 1999 zelfs een pauselijke onderscheiding voor haar brede inzet voor Kerk en maatschappij, met bijzondere aandacht voor het feit dat het noodlot, dat haar gezin in de oorlog ten deel viel, haar er nooit van heeft weerhouden zich in te zetten voor de samenleving. In Putten werd de Stichting Oktober '44 opgericht, die de herinnering aan de gebeurtenissen in Putten levend houdt. Jaarlijks wordt de Razzia op 2 oktober herdacht bij het ‘Vrouwje van Putten’. Maar ook in Harderwijk wordt in stilte aandacht gegeven aan de slachtoffers. De vlag op het stadhuis hangt ook deze 2 oktober halfstok en burgemeester Harm-Jan van Schaik is voornemens om, net als in 2014, deel te nemen aan de officiële herdenking van 2 oktober a.s.

Met dank aan Toos Hendrickx-Steijlen, Bert Schiffmacher en de Stichting Oktober '44 voor de verhalen, informatie en het beeldmateriaal.

De Harderwijkse slachtoffers van de Puttense Razzia waren:

Lubbert van ELTEN, boekhouder, Hondegatstraat 6, * Putten 28 januari 1900, † Bergen-Belsen 27 november 1944, 44 jr., ongehuwd
Cornelis Adolf den HARTIGH, expediteur, Nassaulaan 11, * Terneuzen 6 december 1910, † Versen 8 december 1944, 33 jr., gehuwd, 1 kind
Wilhelmus Casper Anthonius KIENHUIS, vertegenwoordiger, Bruggestraat 4, * Amsterdam 27 september 1911, † Dalum 6 januari 1945, 33 jr., ongehuwd
Jacobus KLOK, fabrieksarbeider, Baanweg 8, * Harderwijk 14 januari 1914, † Ladelund 12 december 1944, 30 jr., verloofd
Gerardus Johannes SCHIFFMACHER, slager, Luttekepoortstraat 34, * Harderwijk 14 december 1916, † Ladelund 1 december 1944, 27 jr., verloofd
Cornelis Petrus Christiaan STEIJLEN, kleermaker, Kampweg 1, * Geertruidenberg 30 november 1899, † Sandbostel 16 mei 1945, 45 jr., gehuwd, 4 kinderen
Jan STOFFELSEN, tetsenmaker, Rabbistraat 71, * Ermelo 15 juli 1924, † Putten 1 oktober 1944, 20 jr., ongehuwd
Johannes Josephus THOMAS, boekhouder, Stadsdennweg 9, * Harderwijk 28 februari 1908, † Sandbostel 15 april 1945, 36 jr., gehuwd, 5 kinderen

Overlevenden van de Razzia:

Wouter ARENDZEN, Scheltusstraat 18, Amersfoort, * Harderwijk 12 december 1894, † 27 juni 1967, een van de 69 uit Kamp Amersfoort vrijgelaten mannen.
Johannes VONHOF, Postweg 23, Putten, * Harderwijk 20 januari 1919, † Putten 26 juli 1994. Overleefde Neuengamme, Husum, Sandbostel, van daar op 3 juni 1945 teruggekeerd. Broer van:
Hendrik Johannes VONHOF, Halvinkhuizerweg 11, Putten, * Harderwijk 31 maart 1912, † Putten 24 oktober 1997. Overleefde Neuengamme, Lerbeck, Fallersleben, Wöbbelin, van daar op 26 mei 1945 teruggekeerd.

De in Harderwijk geboren slachtoffers van de Razzia:

Gerrit van den BRINK, Garderenseweg 31, Putten, * Harderwijk 3 april 1923, † Neuengamme 9 april 1945.
Albertus Wilhelmus CRANE, Beukenlaan 6, Putten, * Harderwijk 16 maart 1893, † Ladelund 17 november 1944.
Harmen HAMSTRA, Fleiersteeg Putten, * Harderwijk 25 juni 1897, † Neuengamme 2 januari 1945.
Hendrik JANSEN, Garderenseweg 24, Putten, * Harderwijk 8 oktober 1909, † Ladelund 17 november 1944, broer van:
Jan JANSEN, Papiermakerstraat 13, Putten, * Harderwijk 7 februari 1915, † Ladelund 20 november 1944.
Dirk KARSSSEN, Sanderijnstraat 27-3, Amsterdam, * Harderwijk 5 september 1911, † Sandbostel mei 1945.
Jannes KARSSSEN, Oude Nijkerkerweg 140, Ermelo, * Harderwijk 10 augustus 1918, † Ladelund 8 december 1944
Peter RAAIJEN, Dorpsstraat 89, Putten, * Harderwijk 4 juni 1902, † Neuengamme 8 december 1944.
Willem SMIENK, Dorpsstraat 97, Putten, * Harderwijk 1 januari 1899, † Hamburg 22 februari 1945.

BRONNEN BIJ HET ARTIKEL

Pieter Dekker en Gert van Dompsele, Van naam tot nummer. Slachtoffers van de Puttense razzia (Putten 2014).
 J. van Hell, Niet alléén op 4 mei. Harderwijkse oorlogsslachtoffers (Harderwijk 2002).
 H. Kraaijenbrink, Politierapport 1940-1945. Dagboek van een politieofficier (Zutphen 1986).
 H.W. Schiffmacher, Van mobilisatie tot capitulatie (Harderwijk 1992).
 Website Stichting Oktober 44, www.oktober44.nl